

DOI: [10.32702/2307-2105-2021.8.6](https://doi.org/10.32702/2307-2105-2021.8.6)

УДК 338.242

О. В. Мороз,

*д. е. н, професор, професор кафедри менеджменту, маркетингу та економіки,
Вінницький національний технічний університет
ORCID ID: 0000-0002-6571-2725*

Н. П. Карачина,

*д. е. н, професор, завідувач кафедри менеджменту, маркетингу та економіки,
Вінницький національний технічний університет
ORCID ID: 0000-0002-8316-2835*

В. М. Семцов,

*д. е. н., доцент, доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування, Вінницький навчально-науковий інститут економіки Західноукраїнського національного університету
ORCID ID: 0000-0001-8981-8850*

В. М. Мирончук,

*к. е. н., доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування, Вінницький навчально-науковий інституту економіки Західноукраїнського національного університету
ORCID ID: 0000-0002-1720-4558*

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ТЕОРІЇ НЕСПОСТЕРЕЖУВАНОЇ ЕКОНОМІКИ

O. Moroz

*Doctor of Economic Sciences, Professor, Professor of the Department of Management,
Marketing and Economics, Vinnytsia National Technical University
N. Karachyna*

*Doctor of Economic Sciences, Professor, Head of the Department of Management,
Marketing and Economics, Vinnytsia National Technical University
V. Semtsov*

*Doctor of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of
Department of Finance, Banking and Insurance, Vinnitsa research institute of Economics West
Ukrainian National University
V. Myronchuk*

*PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Finance, Banking and Insurance,
Vinnitsa research institute of Economics West Ukrainian National University*

METHODOLOGY AND METHODS OF THE THEORY OF UNOBSERVED ECONOMICS

Розроблено та обґрунтовано основні елементи авторської теорії неспостережуваної економіки. Методологічною основою дослідження став концептуальний підхід щодо визначення причинно-наслідкових зв'язків у репрезентативній економічній системі через ідентифікацію фактора неспостережуваних економічних процесів. Окремим елементом методології став підхід до опису моделі функціонування, динаміки та модернізації економічної системи за системною і флуктуаційною інтерпретацією, теорією катастроф, самоорганізації та синергії; зазначене розглядалося водночас як методологія прогнозування можливих змін об'єкта дослідження.

Очевидно, що теорія неспостережуваної економіки дає додаткові можливості для формування нової архітектури відносин між основними економічними агентами, у т. ч. щодо морфогенезу взаємоузгоджених стратегій розвитку на довгострокову перспективу саме у контексті модернізації інституційного середовища. Логізація відповідної теорії дозволила сформулювати як ключову тезу про те, що оптимізація функціонування економічної системи без створення комплексу ефективних стимулів, направлених на зменшення масштабів та/або частоти виникнення неспостережуваних економічних процесів, є неможливою.

The main elements of the author's theory of unobserved economy are developed and substantiated. The methodological basis of the study was a conceptual approach to determining the cause-and-effect relationships in a representative economic system through the identification of the factor of unobserved economic processes. A separate element of the methodology was the approach to the description of the model of functioning, dynamics and modernization of the economic system by system and fluctuation interpretation, catastrophe theory, self-organization and synergy; this was considered at the same time as a methodology for predicting possible changes in the object of study. It is proved that the main disadvantage of modern state monitoring of the unobserved economy is the emphasis on assessing the synchronous characteristics of dysfunctions, when it is impossible to simultaneously solve preventive regulatory problems. In the context of possible institutional changes, it is proposed to differentiate the economic behavior of market agents by the following main types: a) honest (focus on compliance with socio-economic norms of domestic and international law); b) randomly focused on unobservable processes, which is formed on a mental-temporal basis due to both internal factors – organizational changes, violations of financial discipline, changes in enterprise structure, bankruptcy, etc., and external – changes in the hierarchy of management (eg, raiding), natural and social conditions of functioning; c) absolutely focused on unobservable processes, where the purpose of such behavior is to maximize the total value, while ignoring any norms of morality and / or law. It is expedient to manage change according to the criterion of forming more perfect types of organizational behavior. It is obvious that the theory of unobserved economy provides additional opportunities for the formation of a new architecture of relations between major economic agents, including the morphogenesis of mutually agreed development strategies in the long run in the context of modernizing the institutional environment. The logic of the relevant theory allowed to form as a key thesis that the optimization of the economic system without creating a set of effective incentives to reduce the scale and / or frequency of unobserved economic processes is impossible.

Ключові слова: методологія; теорія; неспостережувана економіка; інститут; модернізація; ефективність.

Key words: methodology; theory; economics; institute; modernization; efficiency.

Вступ. Хотілося б підкреслити важливість питань методологічного рівня досліджень, які вбачалися нами як принципові та вкрай необхідні в контексті формування та розробки теорії неспостережуваної економіки. Переконані, що проблеми функціонування моделей неспостережуваних процесів відносяться до фундаментальних. Отримати глибинні знання щодо функціонування системи неспостережуваної економіки неможливо, доки не виявлені її основні складові елементи, а також не встановлено особливості зв'язку між ними. Цілком очевидно, що системне наукове дослідження у такому аспекті потребує визначення власної методології, тобто логіки пізнання об'єкта, що досліджується.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дискусійність питання виникнення нових наукових теорій, як показали, наприклад, дослідження Н. Карачини [1], Р. Логоші [2] та ін., так чи інакше полягає у контексті традиційної дискусії, ініційованої Т. Куном [3], І. Лакатосом [4], М. Поланьї [5], К. Поппером [6], В. Леніним [7] та ін., де акцентовано увагу не стільки на традиційно відомих підходах до самої категорії "теорія", скільки відношенням до самої методології – логіки пізнання – процесу "зародження" нових теорій, а також механізмів оцінювання їхньої ефективності у реальному житті.

Беззаперечним блоком цієї дискусії можна вважати означення критеріїв / принципів нової теорії [4], а саме – що: 1) не можливо не тільки доказово обґрунтувати теорії, але й спростувати їх; 2) всі теорії не тільки однаково не обґрунтовані, але й мають рівну вірогідність; 3) загально визнані теорії характеризуються тим, що не забороняють будь-яких станів спостереження; 4) ніяке фактуальне судження не може бути доказово

обґрунтоване експериментом; 5) про некоректність тези стосовно можливості існування об'єктивної природної межі (психологічний аспект аргументування будь-якої нової теорії) між теоретичними висловлюваннями і актуальними гіпотезами.

Необхідно відзначити, що традиційно опис впливу неекономічних факторів на стан економічних систем належав школі інституціоналізму, нео- та постінституціоналізму – Т. Веблену [8; 9], Д. Норту [10], Дж. Бьюкенену [11], Г. Таллоку [12] та ін., де було яскраво окреслено роль нетрадиційних мотивуючих факторів та звідси – нетипових моделей економічної поведінки окремих груп агентів у реальному просторі економічних дій. До сучасних досліджень на пострадянському просторі можна віднести роботи В. Авдійського [13], О. Аузана [14], О. Бренделевої [15], Т. Бекжанова [16], Г. Клейнера [17] та ін. Здебільшого наукові праці цих авторів стосувалися визначення ролі тіньової економіки.

Разом із тим виділення як окремого концепту теорії неспостережуваної економіки залишалося до останнього часу скоріше нетрадиційною точкою зору. Тому можна вважати відсутніми систематизовані методологію і методику оцінювання цього сектора економічної системи, які б дозволили достатньо коректно визначити роль, вплив, потенціал неспостережуваних процесів, у т. ч. обмеження, ризику та дисфункції. Саме на розроблення методології і методики зазначеного і акцентовано увагу у цій статті.

Мета статті. Метою статті є обґрунтування основних елементів теорії неспостережуваної економіки в контексті визначення причинно-наслідкових зв'язків у репрезентативній економічній системі через ідентифікацію фактора неспостережуваних економічних процесів.

Виклад основного матеріалу. Позиція авторів передбачає, що пояснення проблем функціонування будь-якої економічної системи полягає в методології, що ґрунтується на констатації визначальної ролі т. з. неспостережуваних економічних процесів, а також неспостережуваного сектора економіки як універсального фактора у сукупності із усім комплексом інших причинно-наслідкових зв'язків, пов'язаних із зазначеними процесами та явищами. Саме цей аспект відрізняє авторську позицію від відомих. За гіпотезою досліджень, таке врахування відкриває принципово нові і більш об'єктивні закономірності функціонування економічних систем. В свою чергу, звідси виникає необхідність уточнення практично всіх відомих постулатів загальної економічної теорії.

Важливо відзначити, що будь-які прояви неспостережуваних процесів представляють собою, як правило, відображення відносин (рух ресурсів) між сторонами. Тому, діалектичне усвідомлення категорії "неспостережувані економічні процеси" має не лише методологічне значення, а й є важливим з позицій розробки відповідних методик проведення досліджень. При цьому моделювання неспостережуваних економічних процесів має бути не тільки абстрактно-теоретичне, а й спиратися на реальну практику господарювання.

Критичний аналіз зазначених вище праць [1–7] дозволив отримати загальне уявлення стосовно основних засад формування будь-якої нової методології. Так, не проводячи нігілістичних заперечень щодо різноманіття наукових підходів під час формування нових теорій, хотілося б відзначити, що, на нашу думку, основою будь-якої теорії є емпіричний базис. В нашому конкретному випадку методологія дослідження неспостережуваної економіки повинна бути направлена не лише на розкриття сучасних соціально-економічних зв'язків між агентами ринку, а й покликана забезпечити прогностичну функцію, "забігати у майбутнє". Іншими словами, основним під час побудови теорії неспостережуваної економіки є т. з. принцип "випередження відображення дійсності", який свого часу був сформований автором теорії функціональних систем П. Анохіним [18, с. 7–26].

Процес формування методології авторських досліджень передбачав використання такої моделі пізнання, яка б дозволяла: 1) створювати нову теорію за критеріями нових пізнавальних якостей додаткового емпіричного змісту, уточнення відповідного змістовно-понятійного апарату з метою усунення суперечностей, на які не було відповіді в межах традиційно поширених до цього часу теорій; 2) визначення змістовного місця нової теорії серед інших, що потребує диференціації таких теорій на базові (парадигмального рівня) та доповнюючі; 3) забезпечити таку функцію нової теорії як прогноз раніше невідомих фактів і ефектів; 4) підтвердити достовірність нової теорії шляхом вибудовування множини доказово обґрунтованих положень.

Що є найважливішим для змістовної інтерпретації теорії неспостережуваної економіки? Перш за все хотіли б підкреслити, що зазначена дуалістичність економіки чітко відповідає універсальному поділу такої на: 1) реальну економіку, що охоплює найрізноманітніші дії агентів у полі моделей поведінки економічної людини (або те, що ми означили як неспостережувана економіка); 2) економіка, що знаходиться у полі дії фіксації інститутом держави (очевидно, найбільш близьким для цього сектора економіки може бути термін "офіційно підтверджена економіка").

Зі свого боку спробуємо означити як аксіому економічних законів репрезентативної економічної системи, за якою ці дві економіки *ніколи повністю* не збігаються. Такі не збігаються за критеріями (і сукупністю показників, що визначають ці критерії) ефективності економічної системи, але – головне – за дією економічних законів у полі інститутів, що реально існують, де виявляється, що одні і ті ж закони та інститути у двох економіках різняться.

Також хотіли б зазначити, що неспостережувана економіка не є безпосереднім аналогом "тіньової економіки" (термін, який широко ввійшов до економічного лексикону у другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст.). Тобто неспостережувана економіка є набагато ширшою сферою процесів аніж тіньова економіка. При цьому головним критерієм неспостережуваної економіки є не ухилення від державного контролю, а те, що цей сектор економіки з низки причин нездатний фіксуватися державним моніторингом.

Як було зазначено, принципова диференціація реальної економічної системи на неспостережувану економіку та офіційно підтверджену економіку складає особливість авторської методології. Останнє авторами

тлумачилося у класичному вигляді як особлива "логіка пізнання" відповідно до трактування І. Лакатоса [4]. Отже, логіка пізнання проблем і перспектив функціонування економічних систем будь-яких рівнів (або авторська методологія) передбачає саме зазначену диференціацію. Практичне значення цього, на нашу думку, полягає у тому, що дисфункції і потенціал будь-яких економічних об'єктів (систем) визначаються: по-перше, ступенем і характером конфліктності між неспостережуваною економікою і офіційно підтвердженою економікою; по-друге, можливістю керувати такою конфліктністю, зменшуючи конфліктність, і звідси – дисфункції систем, впливаючи у такий спосіб на підвищення їхньої ефективності.

Наскільки має право існувати як окрема теорія неспостережуваної економіки? Як відомо, класичний опис змісту певного інтелектуального комплексу як теорії, наприклад в інтерпретації І. Лакатоса [4], передбачає обов'язкову наявність таких елементів: фактів, законів, ідей, гіпотез, категоріального апарату, положень, принципів, постулатів, що властиві саме цьому інтелектуальному комплексу (теорії), а також здатності привнести прикладне значення щодо вирішення конкретних проблем, чого не можуть забезпечити теорії, що існували до появи цієї нової теорії.

Опис принципів авторської методології представлено на рис. 1.

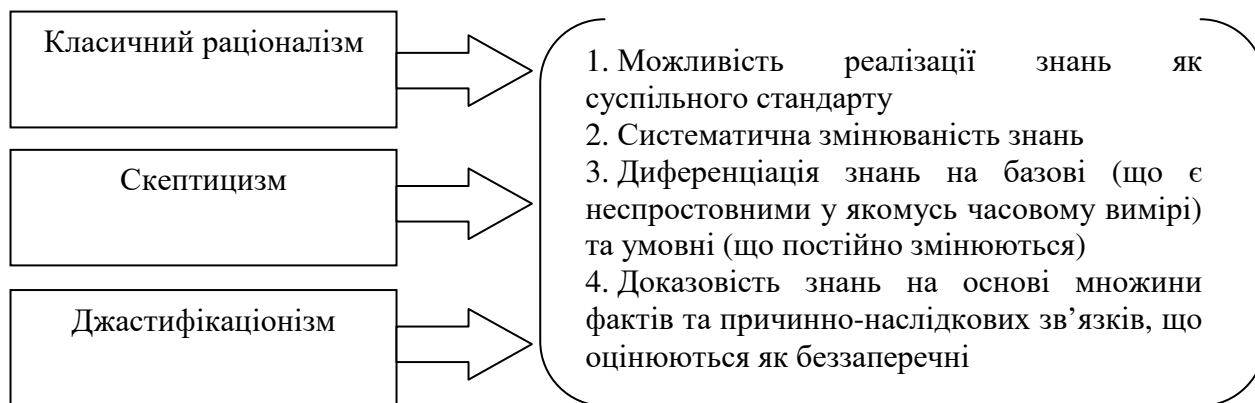

Рис. 1. Методологічні принципи авторського дослідження

Джерело: авторські дослідження на основі І. Лакатоса [4]

Ми чітко усвідомлюємо, що уявлення про зміст авторської теорії може надати розгорнутий опис всіх необхідних елементів універсальної теорії – ідей (гіпотез), фактів, законів, категорій, принципів, положень. Водночас необхідно відзначити, що реалізація згаданих вище складових авторської теорії можлива через множини положень методологічного, методичного, регулятивно-управлінського рівнів (рис. 2).

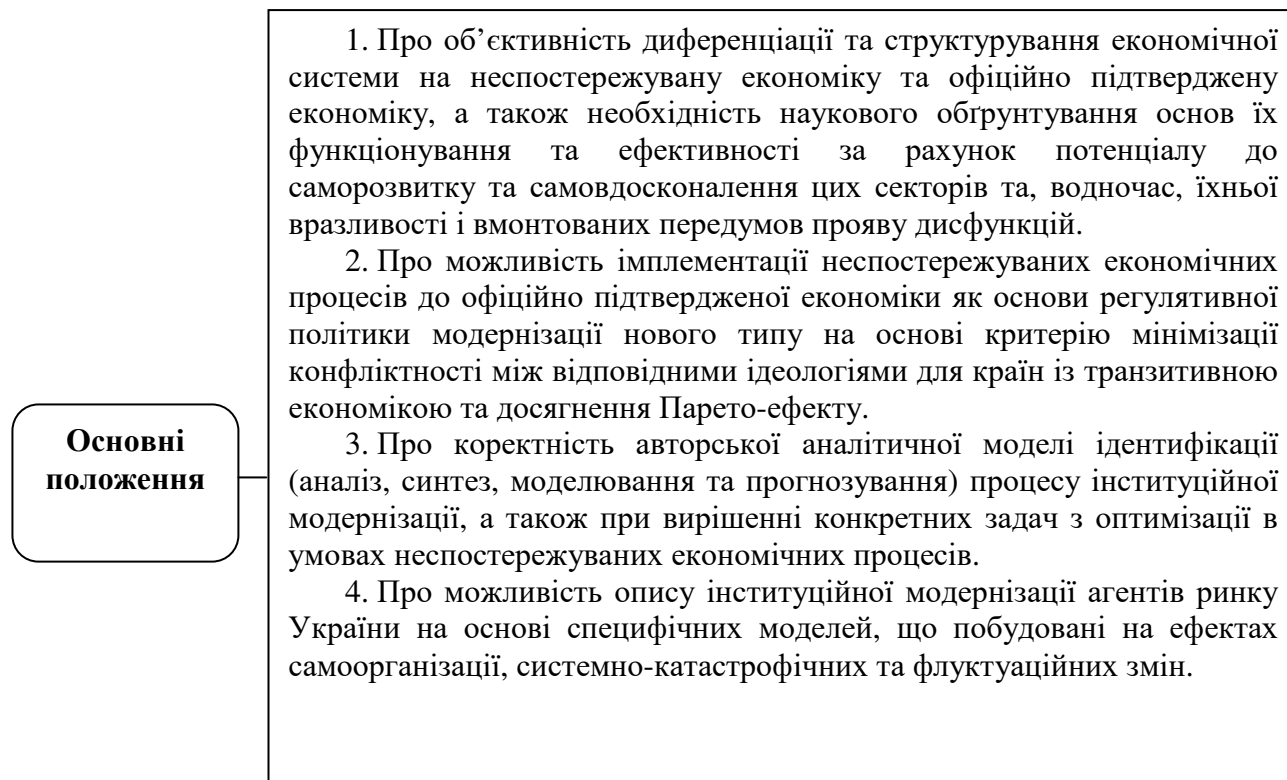

Рис. 2. Основні методологічні положення авторської теорії неспостережуваної економіки

Джерело: авторські дослідження

Таким чином, теорія неспостережуваної економіки ґрунтується на концепції про те, що оцінювання неспостережуваних економічних процесів передбачає в першу чергу визначення особливостей функціональності цього сектора економіки. В свою чергу, неспостережувана економіка за логікою своєї діяльності відповідає певним характеристикам функціональності, які будуть, з одного боку, визнані суспільством як прийнятні, а з іншого – забезпечуватимуть конкурентоспроможність в ринкових координатах. При цьому повинні бути чітко визначено характеристики, критерії реалізації та функції.

В свою чергу, авторська теорія передбачає концептуальний вираз альтернатив модернізації економічних систем за теорією Д. Аджемоглу та Д. Робінсона щодо "екстрактивних" (таких що зумовлюють вигоду від змін лише для еліти країни) та "інклюзивних" (таких що дозволяють отримувати вигоду якомога більшої кількості агентів) інститутів [19].

У нашому тлумаченні такі альтернативи можуть бути відображені у матриці (рис. 3) координат "зміст регуляцій – характер конфліктів між офіційно підтвердженою економікою та неспостережуваною економікою". Вважаємо, що ці два зазначені параметри є основними, що характеризують у подібних альтернативах: по-перше, можливі стратегії модернізації за критерію регулятивної політики, а, по-друге, проблеми конфліктності між неспостережуваною економікою та офіційно підтвердженою економікою.

<i>Стислий зміст регуляцій</i>	Вплив на систему за критерієм створення умов для максимальної реалізації потенціалу неспостережуваної економіки	II "Парадоксальний сценарій розвитку" (<i>мінімальна вірогідність</i>)	IV "Інклюзивне зростання" (<i>допустима вірогідність</i>)
	Активний вплив на систему за критерієм досягнення множини заданих макроекономічних показників	I "Регрес системи" (<i>висока вірогідність</i>)	III "Екстрактивне зростання" (<i>допустима вірогідність у короткостроковому періоді</i>)
	<i>Характер конфліктів між неспостережуваною економікою і офіційно підтвердженою економікою</i>		Дисфункціональність

Рис. 3. Класифікація типів соціально-економічного розвитку у матриці "зміст регуляцій – характер конфліктів між офіційно підтвердженою економікою та неспостережуваною економікою" згідно з теорією екстрактивних та інклюзивних інститутів

Джерело: авторська інтерпретація роботи Д. Аджемоглу та Д. Робінсона [19]

Зазначена вище теза, як було зауважено, представляє собою принципову інтерпретацію теорії Д. Аджемоглу та Д. Робінсона [19]. Надзвичайно високо оцінюючи цю теорію, тим не менше, вважаємо, що вона потребує уточнення щодо того, яким чином взагалі може бути здійснено формування сприятливих інститутів зростання. Наша позиція полягає у тому, що створення таких інститутів і забезпечення зростання потребує вирішення конфлікту між неспостережуваною економікою та офіційно підтвердженою економікою як обов'язкову умову. Ще раз підкреслюємо, що цей конфлікт завжди існує, є різним за потужністю, формами прояву, а найголовніше – функціональністю такої конфліктності. Функціональність у цьому разі асоціюється нами із ситуацією, коли природні суперечки між інтересами груп агентів, тим не менше, є насамперед джерелом ініціатив агентів щодо їхнього вирішення, що становить головне джерело прогресу, коли в міру вирішення конфлікту система вдосконалюється. Подібний підхід відповідає позиції конфліктологічної теорії, представленої, зокрема, у працях [20; 21].

Дисфункціональність асоціюється із станом системи, коли особливий характер конфліктів унеможливує вирішення таких, що призводить до наступного погіршення стану агентів і системи, тобто по суті унеможливує прогрес. Як вже неодноразово підкреслювалося, для неефективних економік це взагалі є головною проблемою розвитку. Таким чином, вектор характеру конфліктів та їхньої динаміки в процесі модернізації розглядався нами як результуючий фактор розвитку детермінантної природи.

В свою чергу, функціональним фактором (вектором матриці) виступає переважно особливість присутньої регулятивної політики. Вбачаємо дві основні варіації такої політики національного рівня: 1) коли така спрямована на досягнення якихось макроекономічних показників, що визнані як пріоритетні в процесі реформ; 2) коли така передбачає створення – як головного завдання – умов для легітимізації неспостережуваної економіки. За будь-яких інших додаткових обставин і передумов перший варіант є хибним в принципі. Більше того, ми вважаємо, що подібна помилка і визначила низьку ефективність ринкових реформ у переважній більшості країн світу, у т. ч. в Україні. Звідси лише другий варіант здатний забезпечити дійсну модернізацію, наслідком чого – як супутні позитивні ефекти – може бути досягнення у часі очікуваних макроекономічних показників. Таким чином, легітимізація неспостережуваної економіки є фактором впливу на систему і поліпшення її показників, а не навпаки. Звідси така легітимізація – головна складова ідеології модернізації, що претендує на результативність і ефективність [22].

Якщо повернутися до питання опису ринкових реформ в Україні за викладеною вище матрицею (див. рис. 3), то достатньо просто пояснити їхню низьку результативність, наголошуючи на тому, що зазначена позиція розташована у секторі I – "регрес системи". Загалом же пріоритети модернізації пов'язуються нами із сценарієм інклюзивного зростання (IV сектор матриці на рис. 3), коли високі темпи зростання узгоджуватимуться із істотними якісними інституційними змінами за максимально можливою кількістю реципієнтів і бенефіціарів при цьому.

Хотіли б також звернути увагу на оцінюванні вирогідності реформ (змін) у такій матриці: така є високою за негативного сценарію і помилок у реформуванні (сектор I "регрес"), що підтверджується досвідом багатьох країн світу. Неможливим вбачаємо результативність реформ у секторі II. В свою чергу, сценарій екстрактивного зростання (сектор III) є вирогідним лише у короткостроковому періоді, коли система із стану низьких показників змінюється за відносно короткий період до більш кращого під впливом якихось окремих факторів (наприклад, поширення нових для країни технологій і т. д.), де надалі зростання припиняється. Єдиною перспективою модернізації вбачаємо 4 сектор матриці (див. рис. 3), де зміст регуляцій відповідає моделі інклюзивного зростання.

Висновки. Отож, зміст авторської теорії може бути узагальнено у такому вигляді:

– на сьогодні не існує закономірного прогресу економічних систем як універсального процесу. Позитивна динаміка є лише результатом адекватних модернізацій, що потребують наукового обґрунтування.

– за всієї унікальності економічних систем, у т. ч. в межах національних і галузевих варіацій, методично можливе і корисне їхнє оцінювання за універсальною множиною критеріїв та показників як основи модернізації. При цьому загальним є необхідність врахування впливу та використання потенціалу неспостережуваної економіки.

– потенціал модернізацій може бути реалізований за моделлю інклюзивного зростання, адже саме це і дозволяє розкрити можливості неспостережуваної економіки та імплементувати цей сектор економіки, його реципієнтів та бенефіціарів до загальної моделі зростання через відповідні зміни соціально-економічної поведінки.

Очевидно, що феномен теорії неспостережуваної економіки може бути пояснений такими ключовими положеннями: 1) про те, що безсистемність та імпровізація щодо регулювання економічної системи сприяє виникненню та поширенню неспостережуваних економічних процесів; 2) про те, що неспостережувані процеси активно визначають ментально-ціннісні та інерційні моделі економічної поведінки; 3) про те, що імплементація неспостережуваних економічних процесів до офіційно підтвердженої економіки може забезпечити максимізацію загальної вартості на основі застосування критерію мінімізації конфліктності; 4) про те, що індикація стану неспостережуваної економіки сприяє генерації більш ефективної системи регулювання соціально-економічного розвитку; 5) про те, що поведінка агентів ринку у полі функціонування впливу неспостережуваних економічних процесів обумовлена як суб'єктивними, так і об'єктивними факторами, тобто має з одного боку національну специфіку, а з іншого – закономірності глобального масштабу; 6) про те, що відмова від неспостережуваних економічних процесів та/або їхнє несприйняття формує додаткові імпліцитні вигоди, у т. ч. у вигляді довіри.

Література.

1. Карачина Н. П. Економічна поведінка машинобудівних підприємств: теорія, методологія, практика управління: монографія. Вінниця: Книга-Вега, 2010. 416 с.
2. Логоша Р. В. Розвиток ринку овочевої продукції в Україні: теорія, методологія, практика: дис. д-ра екон. наук: 08.00.03. Житомир, 2018. 669 с.
3. Кун Т. Структура наукових революцій. Київ: Port-Royal, 2001. 228 с.
4. Лакатос І. Методологія дослідницьких програм. Москва: АСТ : Ермак, 2003. 380 с.
5. Полани М. Личностное знание: на пути к посткритической философии. Москва: Прогресс, 1985. 344 с.
6. Поппер К. Р. Логика и рост научного знания. Москва : Прогресс, 1983. 605 с.
7. Ленин В. И. Карл Маркс (краткий биографический очерк с изложением марксизма). Избранные сочинения. В 10-ти т. Т. 6. 1910 – 1917. Москва: Политиздат, 1985. С. 177–216.
8. Веблен Т. Теория делового предприятия. Москва: Дело, 2007. 288 с.
9. Веблен Т. Теория праздного класса. Москва: Прогресс, 1984. 367 с.
10. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Москва: Фонд экономической книги "Начала", 1997. 190 с.
11. Бьюкенен Дж. Конституция экономической политики. *Вопросы экономики*. 1994. № 6. С. 104–113.
12. Buchanan J., Tullock G. The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy. Liberty Fund Inc., 1999. 376 p.
13. Авдийский В. И., Дадалко В. А. Теневая экономика и экономическая безопасность государства. Москва: Альфа-М: Инфра-М, 2010. 496 с.
14. Институциональная экономика. Новая институциональная экономическая теория: учебник / Коллектив авторов / под ред. А. А. Аузана. Москва: Инфра-М, 2011. 447 с.
15. Бренделева Е. А. Неинституциональная экономическая теория: учеб. пособие. Москва : Дело и Сервис, 2006. 352 с.
16. Бекжанова Т. К. Определение границ теневой экономики в системе национальных счетов Казахстана. *Вестник РУДН. Серия Экономика*. 2010, № 1. С. 29–35.

17. Клейнер Г. Б. Эволюция институциональных систем. Москва: Наука, 2004. 240 с.
18. Анохин П. К. Философские аспекты теории функциональной системы. Москва: Наука, 1978. 399 с.
19. Аджемоглу Д., Робинсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства та бідності. Київ: Наш Формат, 2016. 440 с.
20. Подольчак Н. Ю., Ковальчук Г. Р. Менеджмент конфліктів у діяльності машинобудівних підприємств : монографія. Львів: Львівська політехніка, 2015. 192 с.
21. Мороз О. В., Сметанюк О. А., Лазарчук О. В. Теорія конфліктів в контексті побудови загальної моделі ефективності сучасного підприємства: монографія. Вінниця: ВНТУ, 2010. 256 с.
22. Семцов В. М. Институционализация организационно-поведінкових змін у діяльності підприємств аграрної сфери України: концепт неспостережуваних економічних процесів: монографія. Вінниця: ФОП Рогальська І. О., 2018. 480 с.

References.

1. Karachyna, N. P. (2010), *Ekonomichna povedinka mashynobudivnykh pidpriemstv: teoriia, metodolohiia, praktyka upravlinnia* [Economic behavior of machine-building enterprises: theory, methodology, management practice], Knyha-Veha, Vinnytsia, Ukraine.
2. Lohosha, R. V. (2018), *Rozvytok rynku ovochevoi produktsii v Ukraini: teoriia, metodolohiia, praktyka* [Development of the market of vegetable products in Ukraine: theory, methodology, practice], Zhytomyr, Ukraine.
3. Kun, T. (2001), *Struktura naukovykh revoliutsij* [The structure of scientific revolutions], Port-Roial, Kyiv, Ukraine.
4. Lakatos, Y. (2003), *Metodolohiia yssledovatel'skykh prohramm* [Methodology of research programs], AST: Ermak, Moscow, Russia.
5. Polany, M. (1985), *Lychnostnoe znanie: na puty k postkrytycheskoj fylosofyy* [Personal knowledge: on the way to post-critical philosophy], Progress, Moscow, Russia.
6. Popper, K. R. (1983), *Lohyka y rost nauchnoho znanyia* [Logic and the growth of scientific knowledge], Progress, Moscow, Russia.
7. Lenyn, V. Y. (1985), *Karl Marks (kratkij byohrafycheskyj ocherk s yzlozhenyem marksyzma)* [Karl Marx (short biographical essay outlining Marxism)], Politizdat, Moscow, Russia.
8. Veblen, T. (2007), *Teoriya delovoho predpriyatya* [Theory of business enterprise], Delo, 2007, Moscow, Russia.
9. Veblen, T. (1984), *Teoriya prazdnogo klassa* [Theory Leisure Class], Progress, Moscow, Russia.
10. North, D. (1997), *Ynstytuty, ynstytutsyonalnye yzmeneniya y funktsyonyrovanye ekonomyky* [Institutions, Institutional Change and Economic Performance], Fund of the economic book "Beginnings", Moscow, Russia.
11. Buchanan, J. (1994), "The Constitution of Economic Policy", *Voprosy ekonomyky*, vol. 6, pp. 104–113.
12. Buchanan, J. and Tullock, G. (1999) *Yschyslenye sohlyasiya: lohycheskye osnovy konstytutsyonnoj demokratyy* [The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy], Liberty Fund Inc., Indiana, USA.
13. Avdiyskiy, V. I. and Dadalko, V. A. (2010) *Tenevaia ekonomyka y ekonomycheskaia bezopasnost hosudarstva* [Shadow economy and economic security of the state], Infra-M, Moscow, Russia.
14. Auzan, A. A. (2011), *Ynstytutsyonalnaia ekonomyka. Novaia ynstytutsyonalnaia ekonomycheskaia teoriya* [Institutional economy. New institutional economic theory], Infra-M, Moscow, Russia.
15. Brendeleva, E. A. (2006), *Neoinstitucionalnaja jekonomicheskaja teoriya* [Neo-institutional economic theory], Delo i Servis, Moscow, Russia.
16. Bekzhanova, T. K. (2012), *Issledovanie problem izmerenija tenevoj jekonomiki (na primere Kazahstana)* [Research problems of measuring the underground economy (for example Kazakhstan)], Infra-M, Moscow, Russia.
17. Klejne, H. B. (2004), *Evoliutsiya ynstytutsyonalnykh sistem* [Evolution of institutional systems], Nauka, Moscow, Russia.
18. Anokhin, P. K. (1978), *Fylosofskye aspekty teoryy funktsyonalnoj systemy* [Philosophical aspects of the theory of a functional system], Nauka, Moscow, Russia.
19. Ajemoglu, D. and Robinson, J. (2016), *Chomu natsii zanepadauiut'? Pokhodzhennia vlady, bahatstva ta bidnosti* [Why do nations decline? The origin of power, wealth and poverty], Nash Format, Kyiv, Ukraine.
20. Podolchak, N. Yu. and Kovalchuk, G. R. (2015), *Menedzhment konfliktiv u diialnosti mashynobudivnykh pidpriemstv* [Conflict management in the activity of machine-building enterprises], Lviv Polytechnic University, Lviv, Ukraine.
21. Moroz, O. V. Smetanyuk, O. A. and Lazarchuk, O. V. (2010), *Teoriia konfliktiv v konteksti pobudovy zahalnoi modeli efektyvnosti suchasnoho pidpriemstva* [Conflict theory in the context of building a general model of efficiency of a modern enterprise], VNTU, Vinnytsia, Ukraine.
22. Semtsov, V. M. (2018), *Instytutsionalizatsiia orhanizatsijno-povedinkovykh zmin u diial'nosti pidpriemstv ahrarnoi sfery Ukrainy: kontsept nesposterezhuvanykh ekonomichnykh protsesiv* [Institutionalization of organizational and behavioral changes in the activities of enterprises of the agrarian sector of Ukraine: the concept of unobserved economic processes], FOP Rohalska I. O., Vinnytsia, Ukraine.